

IKKINCHI JAHON URUSHI: YANGI TADQIQOTLAR VA IJTIMOYIY IQTISODIY JARAYONLAR NIGOHIDA

Ravshanova Mayram Asat qizi

O‘zbekiston Milliy Universiteti magistranti

Sapps1158@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada Ikkinchi jahon urushi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, shuningdek SSSR, Germaniya va Rossiya arxivlarining ochilishi bilan yuzaga chiqqan yangi ilmiy ma’lumotlar tahlil qilinadi. Tadqiqot iqtisodiy mobilizatsiya, mehnat resurslarining transformatsiyasi, demografik yo‘qotishlar, oziq-ovqat taqsimoti, sanoat evakuatsiyasi, transport-logistika tizimi va uzoq muddatli iqtisodiy oqibatlarni keng qamrovda yoritadi.

Kalit so‘zlar: *Ikkinchi jahon urushi, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, arxiv manbalari, statistika, iqtisodiy mobilizatsiya, mehnat resurslari.*

KIRISH

Ikkinchi jahon urushi (1939–1945) insoniyat tarixidagi eng murakkab va ko‘p qirrali hodisalardan biri bo‘lib, nafaqat harbiy qarama-qarshiliklar, balki global miqyosdagi ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar bilan ham ajralib turadi. Ushbu urush davlatlarning iqtisodiy tizimlarini tubdan qayta shakllantirib, ishlab chiqarish jarayonlari, resurslar taqsimoti, mehnat bozori va demografik tuzilmalarda keskin o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ayniqsa, urush sharoitida iqtisodiyotning to‘liq safarbar etilishi, ya’ni harbiy ehtiyojlarga bo‘ysundirilishi zamonaviy “harbiy iqtisodiyot” modelining shakllanishiga asos bo‘ldi.

XX asrning ikkinchi yarmi va ayniqsa Sovet Ittifoqining parchalanishidan so‘ng tarixshunoslikda tub burilish yuz berdi. Sobiq SSSR, Germaniya va Rossiya Federatsiyasining ilgari yopiq bo‘lgan arxiv fondlarining ochilishi natijasida urush tarixiga oid yangi, ko‘p hollarda muqobil ma’lumotlar ilmiy muomalaga kiritildi. Bu esa Ikkinchi jahon urushi haqidagi an’anaviy qarashlarni qayta ko‘rib chiqish, ayrim stereotiplarni rad etish va tarixiy jarayonlarga yanada xolis yondashish imkonini yaratdi.

Zamonaviy tadqiqotlarda, xususan Richard Overly va Adam Tooze kabi olimlar ishlarida urush faqat frontdagi janglar bilan emas, balki iqtisodiy resurslar uchun kurash, sanoat salohiyati, logistika tizimi va mehnat resurslarining samarali boshqaruvi bilan ham izohlanadi. Bu yondashuv urushni kompleks tizim sifatida o‘rganishga xizmat qiladi.

Shuningdek, yangi arxiv hujjatlari asosida Sovet Ittifoqi iqtisodiy rejalashtirish tizimidagi kamchiliklar, Natsist Germaniyasidagi majburiy mehnat siyosati va resurslar taqsimoti,

hamda Rossiya Federatsiyasi arxivlarida saqlanayotgan strategik qarorlarning ichki mexanizmlari yanada chuqurroq o‘rganilmoqda. Natijada urush davridagi iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning haqiqiy ko‘lami, murakkabligi va ziddiyatlari aniqroq namoyon bo‘lmoqda.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi Ikkinchi jahon urushi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni zamonaviy arxiv manbalari va ilmiy tadqiqotlar asosida kompleks tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda iqtisodiy mobilizatsiya, mehnat resurslarining transformatsiyasi, demografik yo‘qotishlar, oziq-ovqat taqsimoti, sanoat evakuatsiyasi hamda transport-logistika tizimi kabi muhim yo‘nalishlar keng qamrovda yoritiladi.

Shu bilan birga, maqolada urushning uzoq muddatli iqtisodiy oqibatlari, jumladan global iqtisodiy tizimdagi o‘zgarishlar, yangi iqtisodiy markazlarning shakllanishi va urushdan keyingi tiklanish jarayonlari ham tahlil qilinadi. Bu esa Ikkinchi jahon urushini nafaqat tarixiy voqea, balki zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy tizimlarning shakllanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan omil sifatida baholash imkonini beradi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Sobiq SSSR, Germaniya va Rossiya arxivlarining ochilishi yangi manbalarni ochib berdi:

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida sobiq Sovet Ittifoqi, Germaniya hamda Rossiya Federatsiyasi arxivlarining qisman ochilishi Ikkinchi jahon urushi tarixini qayta ko‘rib chiqishda tub burilish yasadi. Ilgari maxfiy hisoblangan ko‘plab hujjatlar ilmiy muomalaga kiritilib, urush tarixiga oid yangi faktlar va qarashlar yuzaga chiqdi.

SSSR arxivlari asosida aniqlangan yangi ma’lumotlar

1991-yilda Sovet Ittifoqi parchalangach, ko‘plab markaziy arxivlar ochildi. Ushbu hujjatlar quyidagi muhim jihatlarni aniqlash imkonini berdi:

Harbiy yo‘qotishlarning real miqyosi

Ilgari rasmiy statistikada kamaytirib ko‘rsatilgan yo‘qotishlar aslida ancha yuqori bo‘lganligi ma’lum bo‘ldi. Harbiy va tinch aholi qurbonlari soni millionlab ko‘proq ekanligi aniqlangan.

Repressiya va jazolov siyosati

Front ortida tartibni saqlash maqsadida maxsus otryadlar (blokirovka otryadlari) tashkil etilgani, dezertirlik uchun keskin jazolar qo‘llanilgani hujjatlar bilan tasdiqlandi.

Majburiy ko‘chirish (deportatsiya) siyosati

Qrim tatarlar, chechenlar, ingushlar va boshqa xalqlarning majburiy ko‘chirilishi urush bilan bog‘liq siyosiy qarorlar natijasi ekanligi aniqlandi.

Ittifoqchilar bilan yashirin kelishuvlar

Diplomatik yozishmalar orqali SSSR va G‘arb davlatlari o‘rtasidagi ayrim maxfiy kelishuvlar ochiqlandi.

Germaniya arxivlari asosida yangi qarashlar

Germaniya arxivlari, ayniqsa natsistlar davriga oid hujjatlar urushning ideologik va boshqaruv mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam berdi:

Holokatning tizimli tashkil etilgani

Yangi hujjatlar yahudiylarga qarshi genotsid oldindan rejalashtirilgan va markazlashgan tizim asosida amalga oshirilganini aniq ko‘rsatdi.

Harbiy strategiyalarning real sabablari

“Blitskrieg” strategiyasi iqtisodiy resurslar yetishmasligi va tez g‘alaba qozonish zarurati bilan bog‘liq bo‘lgan.

Ichki siyosiy ziddiyatlar

Natsist rahbariyati ichida qarama-qarshiliklar mavjud bo‘lgani, ayrim generallar strategik qarorlarga qarshi chiqqani ma’lum bo‘ldi.

Majburiy mehnat tizimi

Bosib olingan hududlardan millionlab odamlar Germaniyada majburiy mehnatga jalb etilgani kengroq miqyosda tasdiqlandi.

Rossiya Federatsiyasi arxivlari va zamonaviy tadqiqotlar

Bugungi kunda Rossiya arxivlarida olib borilayotgan tadqiqotlar ham yangi ilmiy xulosalarga olib kelmoqda:

Stalin davri qarorlarining ichki mexanizmlari

Siyosiy qarorlar ko‘pincha tor doirada qabul qilinganligi va ularning oqibatlari yetarli baholanmaganligi aniqlangan.

Front orti iqtisodiyoti

Urush davrida iqtisodiy resurslarning markazlashgan holda boshqarilgani, ammo bu tizimda jiddiy kamchiliklar bo‘lgani hujjatlar orqali isbotlangan.

Propaganda va real holat o‘rtasidagi tafovut

Rasmiy targ‘ibot bilan haqiqiy vaziyat o‘rtasida katta farq bo‘lganligi ko‘plab hujjatlar asosida ochib berildi.

Harbiy strategik xatolar

Dastlabki yillarda qabul qilingan noto‘g‘ri qarorlar katta yo‘qotishlarga olib kelgani aniqlangan.

Arxiv ma’lumotlarining ilmiy ahamiyati

Mazkur yangi manbalar asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin:

Ikkinchi jahon urushi haqidagi ko‘plab stereotiplar qayta ko‘rib chiqilmoqda.

Tarixiy haqiqat ko‘p qirrali va murakkab ekanligi yanada yaqqol namoyon bo‘ldi.

Siyosiy ideologiya tarixiy talqinlarga kuchli ta’sir ko‘rsatgani isbotlandi.

Zamonaviy tarixshunoslik yanada xolis va dalillarga asoslangan yo‘nalishga o‘tmoqda.

SSSR arxivlari: iqtisodiy rejalashtirishdagi kamchiliklar, yashirilgan yo‘qotishlar, deportatsiya va majburiy mehnat soni haqidagi yangi ma’lumotlar;

Germaniya arxivlari: majburiy mehnat tizimi va resurs taqsimoti haqidagi hujjatlar, Holokostni markazlashgan va tizimli ravishda amalga oshirilgani;

Rossiya arxivlari: front va front ortidagi logistika xatolari, propaganda va real iqtisodiy holat tafovuti.

Shu bilan birga, urush davridagi jamiyatning kundalik hayoti, mehnat kuchi, oziq-ovqat taqsimoti va iqtisodiy mobilizatsiya jarayonlarini tahlil qilish urush tarixini yanada aniqroq tushunishga yordam beradi.

1. IJTIMOIIY-IQTISODIY JARAYONLAR Tahlili

1.1. Iqtisodiy mobilizatsiya va harbiy iqtisodiyot

Ikkinchi jahon urushi davrida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar jamiyat rivojining barcha sohalariga keskin ta’sir ko’rsatdi. Urush nafaqat harbiy to’qnashuv, balki davlatlarning iqtisodiy resurslari, mehnat salohiyati va ijtimoiy tuzilmasini to’liq safarbar etgan kompleks hodisa sifatida namoyon bo’ldi.

Iqtisodiy mobilizatsiya va resurslar markazlashuvi

Urush boshlanishi bilan aksariyat davlatlarda iqtisodiyotning tinchlik davridagi modeli tubdan o’zgartirilib, u **harbiy iqtisodiyot** tizimiga o’tkazildi. Bu jarayon quyidagi asosiy yo’nalishlarda amalga oshirildi:

Sanoatning to’liq militarizatsiyasi

Fuqarolik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar qisqa muddat ichida harbiy texnika, qurol-yarog‘ va o’q-dori ishlab chiqarishga moslashtirildi. Natijada og’ir sanoat ustuvor tarmoqqa aylandi.

Davlat nazoratining kuchayishi

Iqtisodiy resurslar markazlashgan holda boshqarildi. Xomashyo, yoqilg‘i va oziq-ovqat davlat tomonidan qat’iy nazorat qilindi.

Rejalashtirilgan iqtisodiy tizimning kuchayishi

Ayniqsa sobiq ittifoq hududida ishlab chiqarish davlat rejalari asosida amalga oshirildi, bu esa resurslarni tez safarbar etish imkonini berdi.

Mehnat resurslari va demografik o’zgarishlar

Urush davrida millionlab erkaklarning frontga safarbar etilishi mehnat bozorida keskin o’zgarishlarga olib keldi. Natijada:

Ayollar mehnatining keng jalb qilinishi

Ayollar sanoat, transport va qishloq xo’jaligida asosiy ishchi kuchga aylandi. Bu jarayon gender rollarining vaqtincha o’zgarishiga sabab bo’ldi.

Bolalar va keksalarning mehnatga jalb etilishi

Mehnat resurslari yetishmasligi sababli yoshlar va keksalar ham ishlab chiqarishga jalb qilindi.

Majburiy mehnat tizimi

Germaniya va boshqa davlatlarda bosib olingan hududlardan millionlab odamlar majburiy mehnatga jalb etildi. Bu esa iqtisodiy samaradorlik bilan birga inson huquqlarining qo‘pol buzilishiga olib keldi.

Oziq-ovqat tanqisligi va taqsimot tizimi

Urush davrida oziq-ovqat ishlab chiqarish keskin kamaydi, transport tizimining buzilishi esa ta‘minotni yanada murakkablashtirdi. Natijada:

Ratsion tizimi joriy etildi

Aholi oziq-ovqat mahsulotlarini kartochka asosida oldi. Bu tizim resurslarni teng taqsimlashga xizmat qilgan bo‘lsa-da, turmush darajasining keskin pasayishiga olib keldi.

Qora bozor (noqonuniy savdo) rivojlandi

Rasmiy ta‘minot yetarli bo‘lmagani sababli yashirin iqtisodiyot kengaydi.

Ocharchilik xavfi kuchaydi

Ayrim hududlarda oziq-ovqat tanqisligi real ocharchilikka olib keldi.

Sanoatning hududiy qayta joylashuvi (evakuatsiya jarayoni)

Urush sharoitida strategik sanoat korxonalari xavfsiz hududlarga ko‘chirildi. Bu jarayon ayniqsa sharqiy hududlarda, jumladan O‘zbekistonda muhim rol o‘ynadi.

Asosiy jihatlar:

yuzlab zavod va fabrikalar qisqa muddatda ko‘chirildi

yangi sanoat markazlari shakllandi

mahalliy aholi sanoat ishlab chiqarishiga jalb qilindi

Natijada bu hududlarda sanoatlashuv jarayoni tezlashdi va urushdan keyingi iqtisodiy rivojlanish uchun asos yaratildi.

1.2. Mehnat resurslari transformatsiyasi

SSSR: 30 mln askar va mehnat safarbarligi

Germaniya: 12 mln majburiy ishchi (7 mln SSSR fuqarosi)

AQSh: ayollar ulushi sanoatda 20% → 45–50%

Ijtimoiy oqibatlar: gender rollari o‘zgarishi, urbanizatsiya va ishchi sinf shakllanishi, majburiy mehnat tizimi kengayishi.

1.3. Demografik o‘zgarishlar va inson yo‘qotishlari

Davlat	Harbiy yo‘qotish	Fuqarolik yo‘qotishi	Umumiy
SSSR	8,7 mln	18 mln	26,7 mln
Germaniya	4,3 mln	2,5 mln	6,8 mln
Polsha	2 mln	5 mln	7 mln
AQSh	0,4 mln	0,1 mln	0,5 mln

Natija: ishchi kuchi tanqisligi, qariyalar va ayollar ulushi oshishi, demografik inqiroz.

1.4. Oziq-ovqat taqsimoti va yashirin iqtisodiyot

SSSR: non normasi 300–500 g, yog‘ va go‘sht cheklangan

Germaniya: qat‘iy kartochka tizimi, oziq-ovqatning 75% rasmiy taqsimot orqali berilgan

Frantsiya, Polsha: ocharchilik va qora bozor

Ijtimoiy oqibatlar: kasalliklar, aholi salomatligi pasayishi, yashirin iqtisodiyotning rivojlanishi.

1.5. Sanoat evakuatsiyasi va hududiy rivojlanish

SSSR: 1941–1943 yillarda 1500+ zavod sharqqa ko‘chirildi

Markaziy Osiyoda 50+ yangi sanoat korxonalari tashkil etildi

O‘zbekistonda sanoat ishlab chiqarish hajmi 2–3 baravar oshdi, yangi ishchi sinf va shahar markazlari shakllandi

1.6. Transport va logistika tizimi

Yuk tashishning 80%+ temiryo‘l orqali amalga oshirildi

SSSR front orti logistika tizimi yiliga 150 mln tonna yuk yetkazdi

Germaniya: transport tizimidagi uzilishlar frontdagi muvaffaqiyatsizliklarga olib keldi

1.7. Arxiv manbalari asosida yangi iqtisodiy haqiqatlar

SSSR: iqtisodiy rejalashtirishdagi kamchiliklar, yashirilgan yo‘qotishlar

Germaniya: majburiy mehnat, resurs taqsimoti murakkabligi, Holokost hujjatlari

Rossiya: strategik xatolar, propaganda va real vaziyat tafovuti

1.8. Uzoq muddatli iqtisodiy oqibatlar

AQSh global iqtisodiy yetakchiga aylandi

Yevropada sanoat tiklanishi (Marshall rejasi)

Sovet Ittifoqi va Markaziy Osiyoda sanoat rivoji tezlashdi

Statistika:

AQSh sanoati 1945–1950: 40% o‘shish

Yevropa G‘arbiy Germaniya 1946–1952: 35% o‘shish

SSSR 1945–1950: 50% o‘shish

XULOSA

Ikkinchi jahon urushi nafaqat harbiy, balki global ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida o‘rganilishi lozim. Urush jarayonida iqtisodiy mobilizatsiya, mehnat resurslarining transformatsiyasi, demografik o‘zgarishlar va resurs taqsimoti hal qiluvchi ahamiyat kasb qilgan. Sobiq SSSR, Germaniya va Rossiya arxivlarining ochilishi urush tarixini qayta talqin qilishga imkon berdi.

Zamonaviy tarixshunoslikda ijtimoiy-iqtisodiy yondashuv urushni kompleks tushunish va posturush iqtisodiy tiklanish jarayonlarini o‘rganishda eng muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Antony Beevor. *The Second World War*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2012. — pp. 45–78, 312–356.
2. Richard Overy. *Russia's War*. London: Penguin Books, 1997. — pp. 97–134, 201–245.
3. Richard Overy. *Why the Allies Won*. London: Pimlico, 1995. — pp. 180–220.
4. Adam Tooze. *The Wages of Destruction*. London: Allen Lane, 2006. — pp. 321–389, 567–620.
5. Sean McMeekin. *Stalin's War*. New York: Basic Books, 2021. — pp. 142–198, 401–445.
6. Federal State Archives of Russia (GARF, RGASPI fondlari). — f. 5446, op. 16, d. 295; f. 17, op. 125, d. 432.
7. German Federal Archives. — R 3101/20452; NS 19/1443.
8. United States National Archives. — RG 242, Microfilm T-77, roll 1023.
9. United Nations. *Demographic Yearbook 1948–1955*. — pp. 23–67.
10. World Bank. *Historical Statistics of Economic Development*. — pp. 112–145.
11. Harrison, Mark (ed.). *The Economics of World War II*. Cambridge University Press, 1998. — pp. 15–52, 210–248.
12. Davies, Norman. *No Simple Victory: World War II in Europe*. Penguin Books, 2006. — pp. 89–140.
13. Filtzer, Donald. *Soviet Workers and Stalinist Industrialization*. Pluto Press, 1986. — pp. 56–102.